

1917 Ekim Devriminden Mondros Ateşkes Antlaşmasına Türk Ocaklarının Rusya Türklerine Bakışı

Turkish Hearths Approach to Russian Turks from 1917 October Revolution to the Armistice of Mudros

Umut KARABULUT*

ÖZET

Bu çalışma, Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim Devriminin sonucunda, Türk Ocaklarının, Rusya Türklerine yönelik ilgisini belirlemeyi amaçlamıştır. Konunun sınırlarını belirleyen dönemde Türk Ocakları ile Rusya Türklerinin ilişkilerini değerlendiren bir eserin olmaması çalışmanın özgün tarafıdır. Çalışma boyunca, Osmanlı Devleti'ndeki Türkçü çevrelerin ülke dışındaki Türklere bakışı ve 1917 Ekim Devriminin bu çevrelerde yarattığı etki izlenecektir. Bu ilgede önceki dönemlere göre yaşanan artışlar, azalmalar ve süreklilikler belirlenecektir.

Türk Ocağı'nın Rusya Türklerine yönelik ilgisi belirlenirken, Türk Yurdu dergisinde Rusya Türklerine dair yazılar, Rusya'dan Türkiye'ye gelen ve Türk Ocaklılarla buluşan heyetler ve Türk Ocağı çevresinde tartışılan "ülke dışındaki Türklere yardım" konuları üzerinden sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel kaynağı, Türk Yurdu dergisinde yayımlanan yazılardır. Bununla birlikte, kamuoyunda beliren görüşlerden yararlanmak amacıyla 'Tanin' ve 'Vakit' gibi bazı süreli yayımlar da incelenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Türk Ocağı'nın Rusya Türklerine yönelik faaliyetleri ile doğrudan ilgili arşiv belgesi çok azdır. Yine de konuyla ilgili olabilecek bu türden belgeler değerlendirmiştir. Dönemi yaşamış ve olayların içerisinde bulunmuş kişilerin anıları da çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmanın Mondros Ateşkes Antlaşması ile sınırlandırılması, bu tarihten itibaren Türk Ocağı'nın faaliyetlerine ara vermesi nedeniyledir.

ANAHTAR KELİMELELER

Türk Ocakları, Türk Yurdu, Rusya Türkleri, Bolşevik Devrimi, Türkçülük, Rus İhtilali.

ABSTRACT

The purpose of this study is to shed some light on the interest of Turkish Hearths towards the Russian Turks after the October Revolution of 1917 in Russia. What makes this study unique is that the lack of studies evaluating the connection between Turkish Hearths and Russian Turks at that time. The Ottoman pan-Turkist view towards the Turks living abroad and the effects of the Revolution on the pan-Turkist circles will be scrutinized over the course of the study. The raises, declines and continuities that occurred in the interest compared to earlier

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ukarabulut@pau.edu.tr

periods will also be examined.

When the interest of Turkish Hearts towards the Russian Turks was ascertained, the study attempts to derive its conclusion through articles appeared in Türk Yurdu, a journal of Turkish Hearts, the committees coming from Russia to Turkey to meet with the members of Turkish Hearts and the debates within the circles of Turkish Hearts on the issues of "aid to Turks living abroad".

The articles appeared in Türk Yurdu constitute the primary resources of this study. Besides, periodicals such as 'Tanin' and 'Vakit' were also used for discerning emerging public opinion.

Office of the Prime Minister Ottoman Archives has limited number of archival documents directly related to the activities of Turkish Hearts towards Russian Turks. However, documents that may be related were also included along with memoirs of those people who lived at that time and took part in the activities. The reason this study limits itself with the Armistice of Mudros is due the fact that Turkish Hearts suspended its activities from this date onward.

•

KEY WORDS

Turkish Hearths, Türk Yurdu, Russian Turks, Bolshevik Revolution, Turkism, Russian Revolution.

Giriş

Türk Ocağı, 25 Mart 1912 tarihinde Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Ferit (Tek), Ahmet (Ağaoğlu) ve Fuat Sabit (Ağacık)'in öncülüğünde kurulmuştur. Ocak, aynı yıl yayınlanan *Nizamname-i Esas ve Dâhilîsi*'nin 2. maddesinde kuruluş amacını, "*Akvam-ı İslamiyenin bir rüknü mühimmi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilasıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak*" (Üstel 2008: 100) olarak belirlemiştir. Kurucular, nizamnamede yazan amaca ulaşmak için "Türk Ocağı" adı ile kulüpler açarak, çeşitli etkinliklerle Türkçülük çalışmalarında bulunmuşlardır.

İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçü düşüncelerin etkisiyle kurulan Ocak, zorlu Birinci Dünya Savaşı yıllarında faaliyetlerini sürdürmüş ve bu süreçte önemli bir toplumsal kuruluş olarak belirmiştir. Faaliyet sahası olarak Türklerin yaşadığı tüm bölgeleri kendisine hedef seçen Türk Ocağı, Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan ihtilal hareketiyle beraber bu bölgedeki Türklerin geleceğiyle daha yakından ilgilenmiştir. Özellikle, 1917 Ekim Devrimi'nden¹ itibaren Türk Ocağı ile Rusya Türklerinin ilişkileri yoğunlaşmıştır. Bunun nedeni, Ekim Devrimi'nin Türk Ocağında, Rusya Türklerinin geleceğine dair olumlu beklentiler yaratmasıdır.

Bununla birlikte, gelişen ilişkiler tüm Rusya Türkleri için geçerli değildir. Geniş bir coğrafyada varlıklarını sürdüren Rusya Türklerinin tamamındansa, tarihi ve coğrafi sebeplerden dolayı ilişkiler daha çok Kafkas, Kırım ve İdil-Ural Türkleriyle gerçekleşmiş ve bu ilişkiler bölgedeki siyasetçi-aydın çevre aracılığıyla yürütülmüştür.

1. 1917 Ekim Devrimi'nin Türk Ocağı Çevresinde Yarattığı Etki

1917 Şubat'ında Rusya'da başlayan devrim hareketi, 1905 İhtilalinden o güne dek kültürel ve siyasi bağımsızlıklar konusunda hayli çaba göstermiş Türk-Müslüman toplumları da etkilemiştir. Şubat Devrimiyle birlikte Müslüman-Türk siyasi önderler, Petrograd'da bir toplantı düzenleyerek (15-17 Mart)

¹ Rusya'da kullanılan Jülyen takvimi ile günümüz Türkiye'si ile Batı dünyasında kullanılan Gregoryen takvimi arasında 128,84 yılda bir günlük fark görülmektedir. Bu yüzden çalışma sırasında sıkça kullanılacak 1917 Ekim ve 1917 Şubat Devrimlerinin tarihleri Gregoryen takvime göre sırasıyla 7 Kasım 1917 ve 12 Mart 1917 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Çalışmada olaylar, literatürde sıkça yer aldıkları şekliyle Şubat ve Ekim Devrimleri diye nitelendirileceklerdir. Jülyen ve Gregoryen takvimleri arasındaki fark için bk. Osman Turan, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1954, s. 5.

gelişmeleri değerlendirmiş ve “Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu”nu oluşturmuşlardır (Zenkovsky 2000: 135). Ayrıca Mayıs ayında Moskova’da gerçekleşmek üzere “Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı”²nin toplanması kararlaştırılmıştır. Devrim Rusya’sında, Müslüman-Türk siyasetçilerin en önemli girişimlerinden sayılabilecek bu gelişme, buradaki siyasi atmosferin Türk halkları üzerindeki olumlu etkisine kanıttır.

Ekim Devrimi’ne giden süreç, Osmanlı kamuoyu tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Bunun en büyük nedeni, Çarlık Rusya’sının ezeli düşman oluşu ve tarafların hâlihazırda savaş halinde olmasıdır. Şubat Devriminin hemen ardından Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa’nın, Çarlık rejiminin yıkılmasıyla Türkiye’nin doğuda hâkimiyetine yol açacak kapının açıldığını belirtmesi bu durumun kanıtıdır (Yalçın 1997: 20).

Osmanlı Devleti’nin gelişmelere duyduğu merakın yanı sıra, çok fazla bilgi sahibi olduğu söylenemez. İhtilal patlak verdikten sonra Çarlık rejimi etkili bir sansür uygulamasına gitmiştir. Ayrıca Rusya Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndaki rakibidir (Kocabaşoğlu-Berge 1994: 34-37). Eldeki verilerin azlığına karşın Rusya’daki gelişmelerle Türk toplulukların durumunu tanımlayıcı haberler İstanbul basını tarafından pek çok kez ele alınmıştır (Yalçın 1997: 20).

İhtilal patlak verdiğinde, Osmanlı Hariciyesinin bilgi kaynakları İsveç ve Alman Büyükelçilikleridir (Özçelik 2000: 1210). Ancak bu bilgi kaynaklarının yeterliliği bir yana, gelişmeleri analiz etmede de başarılı olunduğu söylenemez (Kocabaşoğlu-Berge 1994: 37-39). Bununla birlikte, Osmanlı Devleti’nin gelişmelerden haberdar olma çabası daima sürmüştür. Ekim Devrimiyle ilgili, “Rusya’yı Tanıyan Bir Zat Tarafından Rapor” hazırlandığı ve bu raporun Harbiye Nazırı, Sadrazam veya padişaha sunulmuş olabileceği görülmüştür (Özçelik 2000: 1211).

Türk Ocaklarında ise, Rusya Türklerine yönelik ilginin, Ocağın kuruluşuyla yaşıt olduğu söylenebilir. Yusuf (Akçura)³, Ahmet (Ağaoğlu)⁴ ve Hüseyinzade

² Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı ile ilgili birçok anı ve çalışma vardır. Bunlardan ilk akla gelenleri şunlardır: Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1999, s. 131-133; Cafer Seydahmet Kırmırcı, *Bazı Hatıralar*, İstanbul, 1993, s. 173-177; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, s. 187-189; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 245-266.

³ Yusuf Akçura (1876-1935), Tatar kökenli hayli varlıklı, tüccar-sanayici bir aileye mensuptur. Babasının erken vefatı üzerine annesiyle birlikte İstanbul’a taşınır. On beş yıl süreyle bu şehirde kalmasına rağmen sık sık Rusya’ya gider. Burada yaptığı geziler sonucu, Türklerin içinde buldukları olumsuz koşullar Türkçülük bilincini geliştirir. Üvey babasının etkisiyle askerlik

Ali Turan⁵ gibi Rusya kökenli birçok Türkün, Ocağın kuruluşunda etkin rol almaları ve ayrıca Türk Yurdu dergisinin (ve tabii Türk Ocağının) Türk halkları arasında çeşitli bağlar kurma amacıyla kaleme alınan programındaki maddeler de bu ilginin kanıtıdır.⁶ Türk Yurdu'nun mali destekçileri arasında Orenburglu bir Türk olan Mahmud Hasanof'un 10 bin altınlık bağışı, bu ilginin karşılıklı olduğu şeklinde yorumlanabilir (Dumont 1998: 20).

Türk Yurdu dergisi, hemen her konuda Ocağın düşünce ve faaliyetlerini duyurmada aracı olduğu gibi, Rusya Türklerine yönelik ilginin en açık görülebileceği kaynaktır. Rusya Türklerini tanıtmaya ve sorunlarına çözüm aramaya yönelik birçok yazı, Rusya'da Ekim Devrimi'nin başlamasından önceki süreçte

---

mesleğini seçer. Harp Okulundayken Türkçülüğe dair düşünceleri nedeniyle ceza alır ve Trablusgarp'a sürülür. Buradan kaçarak Paris'e geçer ve Siyasi Bilgiler Okulu'na gider. Eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a döner. Büyük yankı uyandıran eseri 'Üç Tarz-ı Siyaset'i burada yayımlar (1904). 1908'de Çarlık rejimi ile ters düşer ve Türkiye'ye iltica eder. Türkçü düşüncelerini Türk Derneği'nin ardından Türk Ocakları ve Türk Yurdu dergisinde sürdürür. Mütarekenin ardından Ankara'ya geçer ve Milli Mücadele saflarına katılır. Vefatına dek, sürdürdüğü çalışmalarıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin önde gelen fikir adamlarından biri olmuştur. Daha geniş bilgi için bk. Francois Geogon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

- ⁴ Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), vaktiyle Erzurum'dan göç etmiş varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Azerbaycan, Şuşa'da doğmuştur. Buradaki hayatı Türkçü fikirlerin doğmasına yol açmış ve II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelmiştir. Türk Yurdu dergisi ve Türk Ocağı cemiyetinde faaliyet göstermiştir. Milli Mücadeleye destek vermiş, II. ve III. dönem milletvekilliği yapmıştır. 1930 Ağustos'unda kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın en önemli teorisyenlerindendir. Ölümüne dek milliyetçi ve liberal yazılar yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Holly Shissler, *Ölümüne Dek Milliyetçi ve Liberal Yazılar Yazmıştır. Ayrıntılı Bilgi İçin Bk. A. Holly Shissler, İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005.
- ⁵ Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941), Azerbaycan doğumludur. Genç yaşta itibaren milliyetçi düşüncelere sahip olmuştur. Petersburg'daki tıp tahsilinin ardından İstanbul'a gelmiş ve Askeri Tıbbiye'ye kaydolmuştur. Yüzbaşı olarak mezuniyetinin ardından, aktif siyasette boy göstermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı nedeniyle Bakü'ye dönmek zorunda kalmışsa da, II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine yeniden İstanbul'a gelmiştir. Bu dönemde Türk Yurdu ve Türk Ocağının kuruluşunda etkin rol oynamıştır. 1926 yılında profesör olup, 1931 yılında emekli olana dek İstanbul Darülfünununda dersler vermiş, 1940 yılında vefat etmiştir. bk. Ali Haydar Bayat, *Ali Bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'deki Yayımladığı Eserler*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., İstanbul, 1998.
- ⁶ Paul Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları", *Türk Yurdu*, C. 1 (1-2), 1911-1912, Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 20'de; Türk Yurdu dergisinin hiçbir yerinde görülmeyen bir programın; Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2009, s. 437-439'da verildiğini ve bu programın 3. maddesinde, "Türk Yurdu, çeşitli Türk halkları arasında dostluk bağlarını kurmak için gayret edecektir. Bu halkların manevi ve ekonomik gelişmeleri için kullanılacaktır.", 4. maddesinde ise; "Türk Yurdu dergisi, bu amaca ulaşmak için, Türk Dünyası içinde olup biten her şey hakkında, mutlu veya acı olaylar söz konusu olsa dahi, bilgileri toplayacaktır." denildiğinden bahisle Türk Ocakları ve Türk Yurdu'nun Osmanlı sınırları dışında kalan Türklere yönelik ilgisini belirtmiştir.

kaleme alınmışsa da,⁷ bu tür yazıların çoğalması, Devrimin başlangıcıyla olmuştur.⁸ Rusya'nın birçok bölgesinde iç savaş ve kargaşa ortamının devam ediyor olması, Ocağın, Rusya Türklerinin karşılaştıkları sıkıntılarla daha yakından ilgilenmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu ilgi, pek çok defa endişeli bir merakı da beraberinde getirmiş, devrim sürecinin Türkler için yol açtığı belirsizlik, Ocakta endişeyle karşılanmıştır. Bu süreçte Rusya Türklerinden yeteri kadar haberdar olunamamış ayrıca gelişmeler İstanbul'a geç ulaşmıştır. Bunun nedeni, savaş ortamının yarattığı sıkıntılar ve haberlerin Berlin ve Viyana kaynaklı basın organlarından elde edilmesidir (Kocabaşoğlu-Berge 1994: 35). Türk Yurdu'nun duyurduğu bir haberin hayli geç yayınlanışı, bu durumu kanıtlamaktadır. Kazak ve Kırgız Türklerinin, İhtilalle birlikte ortaya çıkan durumu değerlendirmek ve bazı kararlar almak amacıyla Temmuz ayında Orenburg'da düzenledikleri kongre ile ilgili haberler ancak Kasım ayında Türk basınında yer alabilmiştir.⁹ Rusya için federatif bir cumhuriyet, Kırgızlar için de özerklik talebinin gündeme geldiği kongre, Türklerin kültürel değerlerini yaşatma gayelerine bir ortam oluşturmuştur. Temmuz ayı içerisinde "*Rusya Müslümanlarının kendi milli ve müdafî muhtariyetlerini*"¹⁰ ilan etmeleriyle ilgili haberler ise Türk Ocağı çevresinde bir hayli sevinçle karşılanmıştır.¹¹ Bununla birlikte diğer basın organlarının konuya yeterince ilgi göstermemeleri, Ocağın, bu durumdan şikâyet etmesine neden olmuştur. Hâlbuki Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti basın üzerinde mutlak bir etki sağlamış ve Türkçülük düşüncesi basının genelinde hayli hissedilmiştir (Koloğlu 1983: 68-93). Ancak Türk Ocağı, ülke sınırları dışındaki Türklere daha fazla ilgi duyuyor olsa gerek ki, Rusya Türklerinin durumlarına dair yazıların basında yeterince yer bulmaması, Ocak tarafından ilgisizlik şeklinde değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda İstanbul basını okuyucuya şu sözlerle

⁷ AkçuraoğluYusuf, "Türk Âleminde", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 1 (30 Kasım 1911), s. 20-21'de yer alan derginin ilk sayısına ait makalede, "*Türk Yurdu, Türk dünyası icmalinde bu seferlik, yukarıda yazılı pek umumi bir mukaddime ile iktifa ediyorsa da, gelecek nüshasından itibaren Türk dünyasının on beş günlük belli başlı vakıaları hülasasını ihtiva edecektir.*" denerek derginin ülke dışındaki Türkler konusundaki tavrı da ortaya konmuştur.

⁸ Türk Yurdu dergisinin yayın hayatına başladığı 1911 yılından Rusya'da ihtilalin patlak verdiği 1917 Şubat'ına dek Rusya Türkleriyle ilgili yayınlanan haber sayısı 47 iken, 1917 Şubat'ından 1918 Ağustos'una dek 33 tane haber yayımlanmıştır.

⁹ "Rusya Ahvali ve Türkler", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 7 (22 Kasım 1917), (b.d).

¹⁰ "Rusya'daki İslamların Muhtariyeti", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 9 (20 Aralık 1917), (b.d.).

¹¹ Türk Yurdu'nda yer alan bu habere karşın, Nadir Devlet, *age.*, s. 266'da, Kafkasyalılarla Kazakların, Kazan'da 1917 Temmuz'unda yapılan II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'na katılmayıp ayrı ayrı milli mücadeleye girişmelerinin, bağımsızlık elde edememelerine yol açtığı söylenmiştir.

şikâyet edilmiştir: "...Türk Yurdu, uzakta kalan Türk kardeşlerinin kara haberlerini işitmekle müteessir olmakla kalmamış, İstanbul matbuatının bu lakayıt halini görerek tesiri iki kat olmuştur."¹²

Türklerin bulunduğu her coğrafya ile ilgilenme anlayışına sahip Türk Ocağı, Rusya'da yerleşik Türklerin dışında, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslara esir düşmüş Türklerin sorunlarına da eğilmiştir. Bu dönemde esir Türklerin sayısı konusunda kesin bir rakam söylemek güçtür. Ancak Kafkasya, Romanya ve Galıçya cephelerinde esir düşen Türk askerinin sayısının 20 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹³ Sarıkamış'taki esir kampının dışında, Bakü şehri yakınlarındaki Nargen adası ve Rusya'nın iç şehirleri askerlerin, Sibiryadaki İrkutsk şehri de subayların esir tutulduğu yerler olmuştur (Kurat 1990: 440-441). Ekim Devrimi sonucunda, Sovyet Hükümeti ile İstanbul arasında gerçekleşen ilk görüşmeler arasında tutsakların değiştirilmesi konusu da yer almış, bu esnada Hilal-i Ahmer (Kızılay) adına Yusuf (Akçura), Hariciye adına Galip Kemalî (Söylemezoğlu) ve Maliye Müfettişi Turhan Bey, 1918 Ocağının ilk günlerinden itibaren Rusya'da bulunmuşlardır (Yerasimos 1979: 22).

Türk Yurdu dergisi, henüz Hilal-i Ahmer'in görevlendirdiği heyet Rusya'ya ulaşmadan Türk esirleriyle ilgili bilgileri okuyucularıyla paylaşmıştır. 'Sabah' gazetesi kaynaklı bir haberde,¹⁴ Moskova Müslüman Komitesinin, "Moskova Mıntıka-i Askeriyesi Üsera-yı Harbiye Şubesi"ne müracaat ederek burada esir tutulan Türklere yönelik gerçekleştirdikleri ziyaretlerinin sonucu

¹² "Türk Sözü ve Rusya Müslümanları", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 4 (11 Ekim 1917), s. 57-58.

¹³ Celal Metin, "Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3 (Eylül 2005), s. 38-39'da, Ergün Hiçyılmaz'ın, *Esir Kampları-Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?* Başlıklı çalışmasında, dönemin basınında yer alan rakamlara yer verilmiş ve 120 bin ila 200 bin civarında Türkün esaret altında olduğundan bahsedilerek, Rusya'da bulunanların sayısı 10 bin civarında verilmiştir. T.C. Milli Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan, *Cepheden Mektuplar* adlı eserde ise 133.839 Türk esirine karşın bunlardan 20.352'sinin Rusya'da tutulduğu yazılmıştır. Bununla birlikte, Metin'in makalesinde ele aldığı Akçura'nın raporunda, Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı 60-70 bin olarak yazılmış, ancak Metin, bu sayı içerisinde sivil halkın da olabileceğine dikkati çekmiştir.

¹⁴ Mehmet Muhlis, "Rusya Müslümanları", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 4 (11 Ekim 1917), s. 58-61'de bir değerlendirmede bulunarak, Sabah gazetesinin verdiği haberde "Rus Müslümanları" ifadesini kullandığını ve bunun yanlış olduğunu belirtmiştir. Türk Yurdu'na göre, bu ifadeden irken ve cinsin Rus olan Müslümanlar anlaşılmaktadır. Hâlbuki "Rusya Müslümanları"nın ırk ve cinsiyet itibarıyla Ruslarla alakası yoktur. Rusya Müslümanları Türk ve Tatar'dır. Bahse konu Türklere söz ederken, "Rusya Türkleri", "Şimal Türkleri", "Rusya'da sakin Müslümanlar" gibi doğru ve makul tabirler kullanılmalıdır.

ele alınmıştır.¹⁵ Haberde, Rusların elinde esaret hayatı yaşayan Türklerin, birçok mahrumiyete katlanmakla birlikte metanetlerini korumakta oldukları yazılmıştır. Moskova Müslüman Komitesi yetkililerin ihtiyaçlarını sordukları Türklerin, “*Beyefendi her şeyimiz var, yalnız esaretle yaşıyoruz. Ramazan-ı şerifte yabancı illerde oruç tutamadık.*”¹⁶ cevabını vermeleri, “*vakar-ı milliyelerini muhafaza ettikleri*”¹⁷ şeklinde yorumlanmıştır.

Türk Yurdu dergisinin bu yazısında, savaş yıllarının zorlu şartlarında topluma moral verme amacı gözlenmektedir. Ancak Rusya’da esir tutulan Türkler için şartların hiç de iç açıcı olmadığı söylenebilir. Nitekim Yusuf (Akçura) Bey’in Hilal-i Ahmer adına yazdığı raporda, Rusya’da esir tutulan Türklerin yaşadığı zorluklardan sıkça bahsedilmektedir.¹⁸

Devrim ortamıyla birlikte Türk Ocağının önemsendiği konuların başında, Rusya Türklerinin kültürel hakları gelir. Eğitim, ibadet ve anadil gibi birçok konuda mahrumiyet çeken Türklerin, devrim sonucunda bu haklara kavuşacaklarına dair bir umut doğmuştur. Kültürel haklar bahsinde, Türk Ocağının en çok önemsendiği konu, Rusya’daki Türk halklarının Türkçeyi kullanabilmesi olmuştur.¹⁹ Türkçenin niçin bu denli önemsendiği, Mehmet Muhlis imzalı bir makalede açıklanmıştır (Mehmet Muhlis 1917: 58-61). Mehmet Muhlis’e göre, Türk halkları, ancak Türkçe konuşurlarsa birlik olabileceklerdir. Konunun önemi, Kazan Milletvekili Sadri Maksudi (Arsal) Bey’in²⁰, Duma üyesi Aleksiyef’le yaşadığı bir tartışma açıklar niteliktedir. Aleksiyef’e göre, Tatarların

¹⁵ Yusuf (Akçura) raporunda, Rusya’da esir tutulan Türklere yardım amacıyla kurulan 15 kadar komitenin varlığından söz etmektedir. bk. Celal Metin, *agm.*, s. 43.

¹⁶ “Rus Müslümanlarının Esirlerimize Muaveneti”, Türk Yurdu, C. 13, S. 2 (13 Eylül 1917), s. 27.

¹⁷ *agm.*, s. 27.

¹⁸ Celal Metin, *agm.*, s. 31-53’te, esir Türklerin durumu, Yusuf (Akçura)’nın raporuna dayanarak anlatılmıştır.

¹⁹ Paul Dumont, *agm.*, s. 20’de belirtildiğine göre, Türk halklarının konuşabilecekleri ortak bir dili hayata geçirme düşüncesi, Ziya Gökalp, Ahmed Agayef, Yusuf Akçura ve Mehmet Emin gibi birçok Türk Ocaklı üzerindeki etkisi açık olan İsmail Gaspralı’dan itibaren hemen bütün Türkçülerde görülen bir çabadır.

²⁰ Sadri Maksudi Arsal (1879-1957), Kazan’da doğmuştur. Rusya ve İstanbul’daki eğitimi sırasında İsmail Gaspralı’dan etkilenmiştir. Yükseköğrenim için Fransa’ya gitmiş ve hukuk okumuştur. Rusya’ya dönüşünde Duma’ya Kazan milletvekili seçilmiş (1907), ancak burada yaptığı Rusya Türklerinin haklarını dile getiren konuşmalar bazı çevrelerin tepkisini çekmiş ve 1912 yılında yeniden milletvekili seçilememiştir. Kazan’a dönüp avukatlıkla uğraşmıştır. Şubat İhtilali sonrasında Kazan’da oluşan Milli Meclis’in Cumhurbaşkanlığı’na seçilen Sadri Maksudi Bey, Bolşeviklerin idareyi ele almalarından sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Bir süre Paris’te kaldıktan sonra Türkiye’ye gelmiş ve kültür ve siyaset alanında genç Cumhuriyetin oluşumuna önemli katkılarda bulunmuştur.

Türkçe öğrenmedeki istekleri, Osmanlı Türkleriyle birleşme gayesine dayanmaktadır. Sadri Maksudi Bey, cevabında şu sözleri söylemiştir:

“...Türklerin ittihadı bu günlerde vukua gelen bir hadise değildir. Bu pek uzak bir mazide olup bitmiş bir vakadır. Birçok asırlar evvel Cengiz Han'ın fütuhâtı neticesi olarak umum Türkler birleşmişti. Rusya Müslümanları bazılarının zannettiği gibi Tatar değil, Türk'tür. Zaten Tatar kelimesi ilmi, tarihi bir kelime değil sırf bir tabir-i askeridir. Cengiz'in orduları hep Türk idi. Cengiz'in evlat ve ahfadından kalma asar-ı atika, Rus ordularının hazain-i evrakında mevcut ordu ve hanların fermanları saf Türkçe ile yazılıdır. Bu cihetle Rusya Müslümanları Türkoğlu Türk'türler. Cümlesinin lisanı birdir. Türkçedir. Ancak ehemmiyetsiz şive farkları var, hâsılı Rusya Müslümanları dinen Müslüman, cinsen hep Türk'tür.” (Mehmet Muhlis 1917: 60)

Sadri Maksudi Bey, Mehmet Muhlis'in, kendisinin Duma'daki sözlerine atfı yaptığı tarihte Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı'nda alınan “milli medeni muhtariyet”²¹ kararlarına uygun olarak özerk bir Kazan Türk-Tatar devletinin oluşumu için çalışmalarda bulunmaktadır (Ayda 1991: 99-100). Kendisinin yıllar önce Duma'da yaptığı bir konuşmanın Türk Yurdu'nda işlenmesi, Sadri Bey'in Rusya Türklerine yönelik çabalarının iz bırakır nitelikte olduğuna kanıttır.

Mehmet Muhlis, Sadri Maksudi Bey'in sözleriyle desteklediği makalesinde, Tatar, Kırgız, Nogay, Yakut Türklerini, Türklüğün ebedi ve muazzam ağacı üzerinde duran ebedi dallar olarak tasvir etmiştir (Mehmet Muhlis 1917: 58-61). Gerçekten de gerek Duma'da, gerekse de Türk Ocağında Rusya Türklerinin kültürel durumlarının yoğun olarak tartışılması, Türklerde ulusal bilincin uyanmasıyla yakından ilgilidir.²² 1917 Mayıs'ında Moskova'da gerçekleşen “Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı”nda²³ eğitimle ilgili alınan bazı kararlar milli uyanışın kanıtlarıdır. Bu kararlar, ilkokullarda eğitim dili olarak anadilin kullanılacağı, ortaokullarda genel Türk dili, yüksekokullarda ise Türk-

²¹ Nadir Devlet, *age.*, s. 249-251'de belirttiğine göre, Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı, 1 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da gerçekleşmiştir. Milli medeni muhtariyet fikri burada kabul edilmiştir. Ayrıca, Abdullah Battal-Taymas, *age.*, s. 189'da, bu Kurultayda, kurulacak Rus Devleti (rejimi) içerisinde Türk halklarının ne şekilde yer alacağı konusunun tartışıldığını ve ortaya, federalizm ve üniterizm (merkeziyetçilik) olmak üzere iki görüşün çıktığını ve federalistlerin görüşünün kabul edildiğini belirtmektedir.

²² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 389-390'da, 1905 yılında Rusya'da meşrutiyetin ilanından itibaren Rusya Türkleri arasında bir takım kültürel gelişmeler yaşandığı anlatılmaktadır.

²³ Kurultay için bk. Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, 1997.

Tatar kabileleri için ortak olan Türkçenin okutulması şeklindedir (Zenkovsky 2000: 146-147). Ayrıca Rus dilinin ancak yabancı dil olarak okutulması ve yabancı okullarda okuyan Müslüman çocuklarının sayısı sekize varınca onlara ana dili ve din derslerinin verilmesi esası benimsenmiştir (Devlet 1999: 255-256).

1917'nin sonlarına doğru, Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleri üzerine, Rusya Türklerinde, kültürel hakların yanı sıra, siyasi hakların da elde edilebileceği umudu belirlemiştir. Üstelik bu kez, sadece Türk Yurdu değil, diğer birçok basın organında da konuyla ilgili gelişmeler yer bulmuştur. Bunun en büyük nedeni, Bolşevik Hükümetinin yayımladığı "*Rusya'nın ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine*" adlı bildiridir (Yerasimos 1979: 35-37). Bu bildiride, "...Bundan sonra milli ve medeni müesseseleriniz serbest ve masundur. Milli hayatınızı serbestçe tanzim ediniz."²⁴ cümlelerinin yer alması ve Rusya'daki Müslümanlara din ve vicdan özgürlükleriyle kültürel kurumlarının serbest bırakılacağına müjdelenmesi önemli cümlelerdir. Bu cümleler, Müslüman-Türk halklara bağımsızlıklarını müjdelese de, henüz ülke genelinde idareyi ele geçirememiş olan Bolşeviklerin, Müslüman-Türk unsurları yanlarına çekmek istemeleri gayesine hizmet etmekten başka bir işe yaramayacaktır.

Bildirinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra bağımsızlıklarını açıklayan Başkırtları, Kazaklar, Tatarlar ve Osmanlı Devleti'nin teşvikiyle Azerbaycan Türkleri izlemiştir. Ancak Bolşevik yönetimi, birçok bölgenin elinden çıkmasına seyirci kalmamış ve "*proletaryanın sosyalizm için girişeceği sınıf savaşımının çıkarları açısından*" kendi kaderini tayin ilkesinin uygulamasının önüne geçmiştir (Zenkovsky 2000: 158).

Nitekim Abdullah Battal-Taymas 'Kazan Türkleri' adlı eserinde şu yorumu yapmaktadır, "...Bolşevikler merkezde bir hükümet darbesi ile Kerenski hükümetini devirip iktidarı ele aldılar ise de, taşralarda onların hâkimiyeti pek çabuk kurulamamıştı. Onun için onlar, bütün Rusya kurucu Meclisi seçimlerine engel olamadıkları gibi, taşralarda cereyan eden daha küçük miyastaki bazı siyasi ve milli teşebbüs ve hareketlerin de önüne geçmekle uğraşamadılar." (Taymas 1966: 191-192) Bununla birlikte kurulan milli teşebbüslerin Bolşevik idaresini geçici addetmelerinden dolayı ona karşı nasıl bir tutum takınacaklarını belirlemediklerini ve bir süre sonra Bolşeviklerin güçlenmelerini takiben birçok kurumun kapatıldığını söyler (Taymas 1966: 194).

---

²⁴ "Lenin Hükümetinin Müslümanlara Beynamesi", *Vakit*, 2 Ocak 1918, s. 1.

Gelişmeler, Türkler için olumlu sonuçlanmayacaksa da, Lenin Hükümeti'nin bildiri Türkiye'de dahi büyük bir heyecan yaratmıştır. Lenin, sadece Rusya Türklerinin kaderlerini etkileyecek cümleler sarf etmemiştir. Aynı zamanda İstanbul'un, Rusya tarafından ele geçirilmesini öngören gizli anlaşmaların yırtılıp atılacağını ve Anadolu'da bir Ermeni devletinin kuruluşuna karşı çıkacaklarını da söylemiştir²⁵. Bolşeviklerin bildiri, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkilerinde süregelen anlaşmazlıklara son verebileceği gibi²⁶, Rusya Türklerinin bağımsızlık umutlarını da yeşertmiştir.

İstanbul basınında bildiri 'Vakit'²⁷ ve 'Tanin'²⁸ gazetelerinde yer bulmuştur. Bu iki gazete, haber kaynakları farklı olduğu için bildiriye farklı günlerde yayınlamışlardır. Tanin, Moskova'da Müslümanlarca neşredilen 'İl' gazetesinden yararlanırken,²⁹ 'Vakit'in haber kaynağı ise Bolşeviklerin yayın organı 'İzvestiya' gazetesi olmuştur.

Bildiriye değerlendiren Tanin gazetesi, "Lenin tarafından neşredilen beyanname gösteriyor ki, Rusya dâhilinde yaşayan Müslümanlar, yani Türkler de kendi idarelerini ellerine almak istedikleri takdirde esas itibariyle komiserler hükümetinin muhalefetine maruz kalmayacaklardır."³⁰ satırlarına yer vermiştir. Türklerin, son on beş senedir Rusya'da irfan ve hars itibariyle pek çok gelişme kaydetmelerinden dolayı bu gayretlerinin mükâfatını alacaklarından bahsedilen yazıda, bildirinin yarattığı olumlu havanın izlerini görmek mümkündür. Şubat ayında yayınlanan başka bir makalede ise, siyaseten bağımsızlık elde edebilmek için Kafkasya, Kırım, Ural ve Volga bölgelerinde yaşayan Türklerin vakit kaybetmeden kuvvetli bir hükümet oluşturmaları hak ve zorunluluk olarak görülmüştür.³¹ Son gelişmelere bakıldığında varılan nokta, Osmanlı ve Rusya Türkleri için çok olumlu görünmektedir. Bir yıl öncesine dek, hemen hiç kimsenin hatırına dahi gelmeyecek; Rusya'nın elde ettiği topraklardan çekilmesi, Ermeni Devleti düşüncesinden vazgeçmesi ve Rusya Türklerinin siyasi haklarına kavuşması tü-

²⁵ "Lenin Hükümetinin Müslümanlara Beyanname", s. 1.

²⁶ Lenin Hükümetinin yayımladığı bildiriye kadar, Bolşevik İhtilali Osmanlı Hükümetinde hayli umut yaratmıştır. M., "Rus İhtilali, Türkistan ve Kafkasya", *Türk Yurdu*, Cilt: 14, Sayı: 6 (1 Nisan 1918), s. 199-200'de belirtildiğine göre, Meclis-i Mebusan'daki bir konuşmasında Hariciye Nazırı, "Rus belasının uzun bir müddet için dağıldığını" söylemiştir.

²⁷ *agm.*, s. 1.

²⁸ "Müslümanlara Bir Hitap", *Tanin*, 14 Ocak 1918, s. 1.

²⁹ *İl* gazetesinde yayınlanan bildirinin bir çevirisi de, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Emniyeti Umumiye 5. Şube*, 84/57 numaralı dosyada bulunmaktadır.

³⁰ "Rusya Türkleri", *Tanin*, 21 Ocak 1918, s. 1.

³¹ "Rusya Müslümanları", *Tanin*, 27 Şubat 1918, s. 1.

ründen düşünceler, şimdi gazete sütunlarında yer buluyor ve bunların gerçekleşebileceğine inanan insanlar, fikirlerini kamuoyuyla paylaşıyordu.

Bununla birlikte Bildiri Türk Yurdu dergisinde çok küçük bir yazıyla değerlendirilmiştir. Burada, Viyana kaynaklı bir ajansın, Pravda gazetesinden alıntılanarak verdiği bir haber, “Rusya’daki İslamların Muhtariyeti” başlığıyla çıkmış ve Lenin Hükümeti’nin bildirisi özetlenmiştir.³² Bildirinin Türk Yurdu’nda değerlendirilmeme nedeni birçok olasılığı akla getirebilir. Rusya kaynaklı haberlerin az oluşunun, sağlıklı bir değerlendirme yapmaya müsaade etmeyişine kadar, Ocağın, Bolşeviklerin Rusya Türklerine vaat ettiği özgürlükleri inandırıcı bulmamış olması da düşünülebilir. Ayrıca Kocabaşoğlu’nun, Sebilürreşad dergisinde yayımlanan bir makaleyi ele alarak belirttiği gibi, Osmanlı Devleti’nin tüm bu gelişmeler karşısında herhangi bir planı, programı olmaması da Ocağın konuyla ilgili yorumlarının yetersiz kalışına ışık tutabilir.³³ Kaldı ki tüm dünya için yeni bir gelişme olan Bolşevik Devrimi ve onun yaydığı fikirler, Osmanlı kamuoyu ve Türk Ocağı çevresinde de doygun bir kavrayışla ele alınamamıştır.

Ancak Türk Yurdu dergisi, Lenin Hükümeti’nin ortaya attığı fikirlerle bağdaştırmadan da, Rusya Türklerinin bağımsızlığı konusunu değerlendirmiştir. Ahmet (Ağaoğlu) imzasıyla yayınlanan, “Rusya’daki Müslümanlar” başlıklı makalede, Türklerin niçin bağımsız olmaları gerektiği sorusuna yanıt verilmiştir. Ağaoğlu’na göre, Rusya sınırları içerisinde yaşayan Müslüman halklar 20-30 milyonluk bir nüfusa ulaşmıştır ve bunların yüzde doksanını Türk nüfusu oluşturmaktadır. Son yirmi beş sene içerisinde Rusya’da yetişen aydın Türklerden ve Türklerin çıkardıkları gazetelerden bahseden Ağaoğlu, Rusya Türklerinin ilmi, iktisadi ve sosyal açılarından kat ettiği aşamaları vurgulamıştır.³⁴ Böylece, gerek nüfus yoğunluğu, gerekse de kültürel açıdan yeterliliklerini ortaya koyan Rusya Türklerinin, siyaseten bağımsızlığı hak ettiklerini ortaya koymuştur. Birkaç sayı boyunca makalesi yayınlanan Ağaoğlu, sık sık ‘nüfus yoğunluğu’ ilkesine vurgu yapmıştır. Burada gerek Türklerin nüfus yoğunluğu, gerekse de Ermeni nüfusa oranı değerlendirilmiştir. Bu durum, Ağaoğlu ve diğer Osmanlı aydınlarının Wilson İlkeleri’nde³⁵ ve Lenin Hükümeti’nin bildirisinde yer tutan

³² “Rusya’daki İslamların Muhtariyeti”, *age.*, b.d.

³³ Eşref Edib, “Rusya Müslümanlarının İstikbali”, *Sebilürreşad*, C. 14, S. 313 (1 Ağustos 1918) s. 251’den akt., Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *age.*, s. 159.

³⁴ Ağaoğlu Ahmet, “Rusya’daki Müslümanlar”, *Türk Yurdu*, C. 14, S. 4 (1 Mart 1918), s. 124-126.

³⁵ ABD Başkanı Woodrow Wilson’un 8 Ocak 1918’de Kongre’de yaptığı konuşmada açıkladığı ve tarihe Wilson İlkeleri olarak geçen 14 maddelik programın 5. maddesi şu şekildedir: “Tüm sömürge sorunları özgürce, tam dürüstlük ölçüsü içinde ve mutlak şekilde tarafsız çözüme bağlanacaktır.”

“ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı” kıstasından etkilendiklerini akla getirmektedir. Şüphesiz bu kıstasın geçerlilik kazanması, bölgede nüfus yoğunluğunu elinde tutmakla ilgilidir.

Türk Ocağı çevresinde ilgi duyulan bir başka konu ise Kırım Türklerinin bağımsızlığı olmuştur. Bu tür haberlerin kamuoyuna duyurulması, Bolşevik gruplara karşı beslenen iyi niyetlerin artık tükendiğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Çünkü Kırım sorununun Osmanlı kamuoyu tarafından ele alındığı 1918 İlbaharının son günlerinde, Kırım’daki Türk-Tatar gruplar, 1917 Aralığında ilan ettikleri Kırım Demokratik Cumhuriyetini (Ülküsal 1980: 182) yaşatma gayretine girişmişlerdir. Bolşeviklere karşı yürütülen bu mücadele, yalnızca Türk Ocağının değil, Osmanlı kamuoyunun geniş bir kesiminin de ilgisini çekmiştir. Üzerinde en çok durulan konu ise, Kırım Türklerinin bağımsızlık hakları olmuştur. Tanin gazetesi, “Kırım’ın Hakkı” (Doktor Felek 1918: 1-2) başlığıyla yayınladığı bir makalede, Kırım Türklerinin bağımsızlıklarını, tarihsel durumlarına vurgu yaparak meşrulaştırma çabasına girmiştir. Tanin’e göre, Kırım ve Finlandiya halkları, yıkılmış Rus İmparatorluğu tarafından ezilmiş milletlerin en yenilerindendir. Bu iki halk yakın döneme kadar istiklallerini muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Bu nedenle, eski ve köklü bir tarihe sahip Kırım’ın özgürlüğüne kavuşması gerekmektedir. Kırım’ın Rus İmparatorluğundan bile daha eski bir tarihe sahip olduğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun bile Kırım Hanlığının manevi mevcudiyetine karşı özenle ve hürmetle riayet etmeyi hiçbir zaman unutmadığının belirtildiği makalede, Kırım Hanlığı’nın Panslavizm politikasına karşı uzun zaman direndiği de anlatılmıştır (Doktor Felek 1918: 1). Ancak Bolşevik Devrimi sırasında Ukrayna’yı ele geçiren Bolşeviklerin Kırım’ı da istila ettikleri ve ellerine geçen Kırım münevverlerini katlettiklerini³⁶ katlettikleri ve Kırım’ı, Ukrayna’ya bağlı bir bölge olarak değerlendirdikleri belirtilmiştir. Hâlbuki bu durum kasten yapılmış bir hatadır. Kırım ve Ukrayna’nın tarihi hiçbir bağı olmadığı gibi, Kırım Ukrayna’dan daha eski bir tarihe sahiptir. Eski Rusya’yı oluşturan milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkının herkesçe kabul edildiği bir dönemde Kırım’da Ukrayna’nın hâkimiyeti olma-

---

Söz konusu çözüm için, şu ilkenin kesinlikle gözetilmesi gerekmektedir: Egemenliğe ilişkin tüm sorunların çözümünde yerli halkın çıkarları, hükümetlerin istekleriyle eşit önemde göz önüne alınacak ve hükümetlerin istekleri ayrıntılarıyla saptanacaktır.” Bildirinin tam metni için bk. Der: Engin Berber, *Türk Dış Politikası Çalışmaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007, s. 149-154.

³⁶ Bolşeviklerin, Kırım’da milli bir hükümet kurma çabası içerisinde olan Türklere yönelik gerçekleştirdikleri katliamlar, “Kardeşlere Karşı Vazifelerimiz”, *Tanin*, 21 Mart 1918, s. 1’de okuyucuya duyurulmuştur.

malıdır.³⁷ Rusya'nın her tarafında, Bolşeviklerce, Kırimlılardan daha küçük halklara bağımsızlıklarını kazanma yolunda özgürlük hakkı tanınırken, Ukrayna'nın da Kırim Türklerine özgürlük hakkı tanınması talep edilmiştir. Bolşeviklerin bu politikası, Battal-Taymas'ın Kazan Türkleri adlı eserinde yazdığı açıklamalarını akla getirmektedir. Bolşevikler, güçleninceye kadar taşradaki bazı milli oluşumlara ses çıkarmayıp, yeterli güce ulaştıklarında bu tip oluşumları derhal engellemektedirler.

1918 yılının ortalarına doğru, Osmanlı kamuoyu ve Türk Ocağı'nın Bolşevik iktidarına bakışındaki umut ve heyecanın, yerini kızgınlığa bıraktığına dair kanıtlar artmıştır. Bu dönemde, Rusya'nın çeşitli bölgelerindeki Türklerin, Bolşevik baskısına maruz kaldıkları, Türk basınında çıkan haberlerden anlaşılmaktadır.³⁸ Örneğin, Kafkas Türklerinin siyasi ve kültürel durumları iyi seyretmektedir. Bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkasya'ya yönelik Bolşevik baskısının artması, Türk basını tarafından "din ve ırk kardaşlarımızın halası için, muntazam bir kuvvet-i askeriye şarttır."³⁹ şeklinde değerlendirilmiştir. Kafkasya Türklerinin kuracakları bir hükümet, kültürel bağların tesisi kadar, Osmanlı Devleti'nin güvenliği içinde önemli görülmüştür. İttihatçı kabinenin savaşın kazanılabileceği yönündeki umutlarını devam ettirdiği bu dönemde kurulacak bir Türk-Kafkas Devleti, Osmanlı'nın Kafkaslara hâkim olmasını kolaylaştıracağı gibi, Orta Asya Türkleriyle Anadolu Türkleri arasında köprü vazifesi de görecektir.⁴⁰ Tanin gazetesi "Kafkasya Hükümeti" başlığıyla yayımladığı bir makalede, Kafkasya'da kurulacak bir hükümetin, Osmanlı Devleti açısından taşıdığı önemi açıklamıştır. Tanin'e göre bağımsız Kafkas-Türk Devleti, "...evvela bizimle komşuluk yapmaya namzet olmasından ve sonrada ahalisinin ekseriyeti itibariyle ırken bizimle alakadar bulunmasından dolayı..."⁴¹ önemli görülmüş, bu yüzden Osmanlı Devleti'nin, "...Kafkas işlerine ve bilhassa Kafkasya'da teşkil edecek müstakil hükümette suret-i mahsusada bir ehemmiyet atfetmeye mecbur."⁴² olduğu değerlendirilmiştir.

³⁷ "Kırım'ın Hakkı", s. 1-2.

³⁸ "Rusya'da Müslümanların Felaketi", *Vakit*, 6 Temmuz 1918, s. 1.

³⁹ "Rusya-Ukrayna", *Vakit*, 30 Mayıs 1918, s. 1-2.

⁴⁰ Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*, Güven Yay., Ankara, 1975, s. 18-21'de belirtildiğine göre, Türk Ordusu, 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'ye ele geçirecek olsa da, Mondros Ateşkesi sonrası Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalacaktır. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ise, Neriman Nerimanoğlu ve arkadaşlarının 28 Nisan 1920'de bir hükümet darbesi sonucu iktidarı ele geçirmeleri ve Kızıl Ordu'yu davetleri sonucunda gerçekleşecektir.

⁴¹ "Kafkasya Hükümeti", *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 1.

⁴² *agm.*, s. 1.

tir.⁴³ Kafkasya'da nüfus çoğunluğunun Türk olmasından dolayı kurulacak hükümetin de ekseriyetle Türklerin idaresi altında olması mantık neticesinde görülmüştür. Ayrıca kurulacak hükümetin bağımsız ve geleceği emin bir esasa dayanması da zaruridir denmiştir.⁴⁴ Böylece hem Türklük değerleri, hem de Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı yarar bakımından, Kafkasya'da kurulacak bir Türk devletine sahip çıkmıştır. Rusya'da devrim sürecinin yarattığı belirsizlik, yalnız Türk Ocağında değil, Osmanlı kamuoyunda da merak uyandırmıştır.

Devrim sürecinde Rusya Türklerinin yaşadığı tek sorun Bolşevik baskısı değildir. Türklerin bir süredir husumet halinde oldukları Ermeniler de bu ortam içerisinde Türklere yönelik zarar verici eylemler içerisine girmişlerdir.⁴⁵ Doğu Anadolu ve Kafkaslarda hatırı sayılır bir kuvvet bulunduran Ermeniler, Çarlık Rusya'nın siyasi çöküntüye uğramasından sonra, Bolşeviklerin bu coğrafyada dayandıkları unsurların başında yer almışlardır. Bu durumda da Osmanlı ve Kafkas Türkleri ile Bolşevikler ve Ermeniler gayri resmi bir ittifak içerisinde bulunmuşlardır. Gerginlik, çatışmalarla devam etmiş ve daha büyük olayların gerçekleşebileceği, uzak olmayan bir ihtimal olarak belirmiştir. Bu ortamda, Kafkas Türkleri kökenli Ahmet (Ağaoğlu)'nun konuyu açıklayıcı makalesi Türk Yurdu'nda yayınlanmıştır. Bu makalesinde Ağaoğlu, Ermeni sorununa dikkati çekmiştir. Ahmet (Ağaoğlu)'na göre, Kafkasya'nın hiçbir yerinde nüfus çoğunluğuna sahip olmayan Ermeniler, buna karşın Türklere mübadele teklif etmişlerdir. Bu talepleri Türkler tarafından reddedilince şiddet politikasına başvurmuşlar, bundan da bir sonuç alamayınca Rus ve Avrupa basını üzerinden kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Ermenilerin bu faaliyetinden haberdar olmayan Kafkas Türkleri, Avrupa kamuoyu nezdinde zor duruma düşmüştür (Ağaoğlu Ahmet 1918:146-148). Ahmet (Ağaoğlu)'nun bahsettiği Ermeni şiddetine dönük haberlere Tanin gazetesinde de rastlanması, durumun ciddiye alındığına bir kanıttır. Tanin gazetesi değerlendirmesinde Ermeniler

⁴³ Gerçekten de Osmanlı Devleti, 1918 Mayıs'ında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardımcı olacak ve Eylül ayında Bakü'ye girecektir. bk. Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul, 2010.

⁴⁴ "Kafkasya Hükümeti", s. 1.

⁴⁵ Üstelik Ermenilerin bu eylemleri, o tarihte Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu'da da görülmüştür. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 463'te belirtildiğine göre, 1918 yılı başlarında Ermenilerin tam teşkilatlı bir kolorduya sahip oldukları görülmektedir. İhtilalden sonra çözülen Rus ordusunun ağır makineli tüfeklerini de elde eden Ermenilerin, 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 milisten oluşan bir kuvvete sahip oldukları bilinmektedir.

için, "...adetlerinin pek azalmasına rağmen kardaşlarımıza pek çok fenalıklar edebilirler."⁴⁶ şeklinde uyarılmışlardır.

Türk Ocağının Ekim Devrimiyle başlayan süreçte Rusya Türklerine yönelik ilgisi yüksek düzeyde seyretmiştir. Başlangıçta beliren olumlu hava, Bolşevik baskısının artmasıyla yerini öfke ve endişeye bırakmışsa da Rusya Türkleri, Birinci Dünya Savaşı'nın son anlarına dek Türk Ocağı için önemli bir gündem teşkil etmiştir.

2. Ocağın Osmanlı Sınırları Dışındaki Türklerle İlgili Faaliyetleri ve Rusya'dan Gelen Türk Heyetleri

1917 Şubat Devriminin yarattığı atmosferde Rusya'daki Türk önderler, Osmanlı Devleti'ne karşı besledikleri olumlu hisleri daha yüksek sesle dile getirebilmişlerdir. Sadri Maksudi Bey'in, 1917 Nisan'ında, Kadet Partisinin⁴⁷ Kongresinde Rusya'nın Osmanlı Boğazlarını ele geçirme düşüncesine karşı söylediği sözler bu serbestliğin kanıtıdır: "...Eğer Kadetler Fırkası, İslamları kendi tarafında görmek arzu ederse İstanbul meselesini programından çıkarmalıdır."⁴⁸ Bu istek, şüphesiz Çarlık rejiminin yıkılmakta olmasının yarattığı serbestlikle alakalıdır. Ancak bunun da ötesinde, Rusya'daki Türk önderlerin, Osmanlı Devletiyle devam eden gelen ayrılmaz bağlarının da kanıtıdır.

Ancak 1918 yılında Bolşevik baskısının artması, şüphesiz Türk siyasi önderlerin Osmanlı Devleti'yle olan bağlarını daha da güçlendirmiştir. Kocabaşoğlu'nun belirttiğine göre, ihtilalin vaat ettikleri kadar, Bolşeviklerin sertleşen tutumları, iktidar mücadelesi konusunda yerel unsurlarla Bolşeviklerin çekişmeleri ve yerel-ulusal elitlerin sınıfsal-kültürel özellikleri de bazı eski Marksist önderlerin milliyetçi çizgiye kaymalarında etken olmuştur (Kocabaşoğlu-Beerge 1994: 151-152).

⁴⁶ "Kardeşlere Karşı Vazifelerimiz", s. 1

⁴⁷ "Konstitüsyonel (Anayasal) Demokratlar Partisi"nin kısaltmasından oluşan isimle Kadet Partisi, Çarlık Rusya'sı döneminde liberal görüşleriyle tanınmıştır. Bazı Türk gruplar, parti programında yer bulan liberal görüşlerden dolayı Kadet Partisi ile uyumlu bir siyaset yürütmüşlerdir. Nadir Devlet, *age.*, s. 105'de belirtildiğine göre, Orenburg Müslümanları Kadetler'in programını benimsemişlerdir. Parti, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra kapatılmıştır.

⁴⁸ Sadri Maksudi Bey'in bu nutku, Rusya'da yayımlanan 'Retch' gazetesinden iktibas edilerek, *Türk Yurdu*, "Şimal Türkleri ve İstanbul Meselesi", C. 12, S. 7 (24 Mayıs 1917), s. 111-112'de ve Türkçe 'Yıldız' gazetesinde daha ayrıntılı verildiği için *Türk Yurdu*, "Sadreddin Efendi Maksudi Tarafından Kadetler Kongresinde İrad Edilen Nutuk", C. 12, S. 12 (2 Ağustos 1917), s. 189-190'de yayınlanmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti ise bölge ile yakınlaşma çabası içerisine girmiştir. Talat Paşa hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşmasının⁴⁹ ardından (3 Mart 1918), bölgedeki etkinliğini arttırmak için Müslüman önderler ve siyasi grup liderlerinin desteğini aramıştır (Yerasimos 1979: 21). Bu noktada Türk Ocağının Rusya'dan gelen Türk heyetleri ağırlaması, Talat Paşa hükümetinin politikasına uygun düşmüştür.

Taraflar arasında gerçekleşen ilk önemli görüşme Cafer Seydahmet (Kırimer)'in⁵⁰ Türkiye'ye gelişi üzerine gerçekleşmiştir.⁵¹ Cafer Bey, Kırım'da görülen sorunlar üzerine, Osmanlı Devleti'nden yardım alabilmek umuduyla Türkiye'ye bir seyahat gerçekleştirmiştir.⁵² Trabzon'da Rauf Bey (Orbay) ve III. Ordu Komutanı Vehib Paşa (Kaçı) ile görüşmesinde Hamidiye zırhlısı ile bin kadar Türk askerinin Kırım'a yardıma gönderilmesini istemiş, ancak bu yardımın gerçekleşmesi için Talat ve Enver Paşaların kendisiyle görüşmek istemesi üzerine İstanbul'a gitmiştir.⁵³ Burada önceden tanıdığı Kırım Türklerinin ve Kırımlılar Cemiyeti Hayriyesi'nin yoğun ilgisiyle karşılanan Cafer Bey, 21 Nisan 1918 tarihinde Talat ve Enver Paşalarla bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmeler esnasında, her iki Paşa'nın da Kırım ve harici Türkler konusuna duydukları ilginin yoğun olduğu görülmüş, Talat Paşa, Kırım'a yardım konusunda Enver Paşa'yla görüşülmesi gerektiğini, kendisininse bu isteğin bir an evvel gerçekleşmesi konusunda yardımcı olacağını açıklamıştır.⁵⁴ Enver Paşa ise konuya askeri açıdan yaklaşmış ve bu konuda Cafer Bey'den bilgi alarak gönüllü Kırım Ordusu'nun kurulması konusundaki çalışmalarından bahsetmiştir.⁵⁵

Cafer Bey'in anılarında, kendisinin Türk Ocaklılar ile gerçekleştirdiği ziyaretin detayları yer almaz. Ziyaret bilgisi, bir dipnot şeklinde, hatıratının sonuna

⁴⁹ Brest-Litovsk Antlaşması için bk. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergah Yay., İstanbul, 1998.

⁵⁰ Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960), Yalta şehrinin Kızıltaş Köyünde doğmuştur. İlköğrenimini Kırım'da, orta ve lise öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. 1917 yılında Rusya'da ihtilal başladığında Baserabya'da asker olan Kırimer, 1917 Aralığında ilan edilen Kırım Cumhuriyeti'nde Harbiye ve Hariciye Bakanı olmuştur. Kırım'ın Bolşevikler tarafından işgali üzerine Paris'e geçmiş, daha sonra geldiği İstanbul'da vefatına dek Kırım Türklerinin yararına çalışmalarında bulunmuştur.

⁵¹ Kırım Türkleri'nin o zamana dek gelişen tarihçesi için bk. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1996.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2295/3.

⁵³ Cafer Seydahmet Kırimer, *age.*, s. 298-317'de İstanbul yolculuğu ve oradaki görüşmeleri anlatmıştır.

⁵⁴ *age.*, s. 310.

⁵⁵ *age.*, s. 311.

eklenmiştir.⁵⁶ Ancak taraflar buluşmadan önce, Kırımlılar Cemiyeti tarafından Galatasaraylılar Yurdu'nda bazı Türk Ocaklıların da katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Burada, Tanin gazetesinde belirtildiği kadarıyla, "*İstanbul'un güzide sınıfına mensup bir takım çehreler bir araya toplanmıştır.*"⁵⁷ Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in konuşmasıyla dinleyicileri coşturduğu toplantıda, "*...Türk ruhuna mahsus olan sadelik ve samimiyet arasında geçen dakikalarda, hep Şarkta açılan halas devrinin istikbal için vaat ettiği şeylerden bahs olunmuş ve muhtelif zevat tarafından irad edilen nutuklarda Türklük âlemi arasındaki kuvvetli tesanüt alkışlanmıştır.*"⁵⁸ Cafer Bey'in katıldığı bir sonraki toplantı, bu defa Türk Ocağındadır. Burada söz alan Cafer Bey, Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in Galatasaraylılar yurdunda verilen nutkundan dolayı, ruhunda coşan heyecanları o gün dile getiremediğini ve bugün tekrar söz almak istediğini söylemiştir. Cafer Bey sade ve akıcı lisanıyla verdiği söylevini, "*...Bir idik, bir olduk, daima bir kalacağız*" sözleriyle noktalamıştır.⁵⁹

Konuk heyet, bu toplantılar sırasında Rusya Müslümanlarının tarihi ve mevcut durumları hakkında Osmanlı Türklerini bilgilendirmiş,⁶⁰ bu çerçevede Kırım Müslümanları Parlamento üyesi Bekir Sıtkı (Odabaş), Türk Ocağında bir konuşma yapmıştır (Ülküsal 1980: 211). Konuşmasında Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerini üç devreye ayıran Bekir Sıtkı Bey, 1905 inkılabından evvelki, 1905 inkılabından 1912 senesine kadarki ve Birinci Dünya Savaşından sonraki dönemleri işaret etmiştir (Doktor Felek 1918: 1). İlk devrede Rusya Müslümanlarının bir cehalet döneminde yaşadıklarına değinen Bekir Sıtkı Bey⁶¹, 1905'ten sonra Meşrutiyetin ilanıyla birlikte beliren özgürlük ortamının Türkleri de etkilediğini ve büyük bir uyanışın görüldüğünü belirtmiştir. Bu uyanışla beraber içinde buldukları dönemde siyasi faaliyetlerin başladığını söylemiştir. Başlangıçta Bolşeviklerin Kırım Türklerine bir serbestlik sağlama politikası gütmelerine rağmen bu durum Ukrayna'nın mevcudiyetine kast edeceği için bu serbestliğin kalktığını, ancak Kırım Türkleri arasındaki dayanışmanın devam etti-

⁵⁶ age., s. 317.

⁵⁷ "Kardeşler Arasında", *Tanin*, 28 Nisan 1918, s. 1.

⁵⁸ "Kardeşler Arasında", *agm.*, s. 1.

⁵⁹ "Kurtuluş Günlerinde Kardeş Musahabeleri", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 7 (15 Mayıs 1918), s. 230-233.

⁶⁰ Şubat 1917 İhtilalinin başlangıcından itibaren Kırım Türklerine yönelik birçok haber İstanbul basınında yer bulmuştur. İbrahim Otar'ın *Emel* dergisi, Sayı: 6 (Eylül, 1961)'de çıkan bir çalışmasını alıntılaman Müstecib Ülküsal, bu yazıların yer aldığı bir tabloyu okuyucuya sunmuştur. bk. Müstecib Ülküsal, *age.*, s. 197-198.

⁶¹ Bununla birlikte, 1905'ten önceki dönemlerde de Rusya Türklerinin siyasi ve kültürel faaliyetlerinin olmadığı düşünülmemelidir. Nadir Devlet, *age.*, s. 88-100'de bu konu işlenmiştir.

ğine dikkati çekmiş ve her surette Osmanlı kardeşlerinden destek göreceklarine olan inançlarını vurgulamıştır (Doktor Felek 1918: 1). Konuk heyet, konuşmanın yapıldığı tarihte Kırım'da kurulmuş olan hükümete destek sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti temsilcileri ve İttifak Devletlerinin İstanbul'daki büyükelçiliklerini de ziyaret edip, onların da desteklerini istemiş ve bu istekleri olumlu karşılık bulmuştur (Ülküsal 1980: 212). Görüldüğü gibi Bolşevik idareyle mücadele içerisine giren Kırım Türkleri, destek arayışındadır. Ancak önce müttefik Almanya'yla Kırım ve Kafkasya konusunda yaşanan anlaşmazlık, sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nın getireceği mağlubiyet, Osmanlı Devleti'nin Kırım Türklerine gereken desteği sağlamasına olanak tanımayacaktır.

1918 ilkbaharında Rusya'dan gelen Müslüman-Türk delegasyonlarının sayısı artmıştır. Çoğu Türk Ocağının davetiyle gelen bu heyetler, İstanbul'da gayet yüksek ilgiyle karşılanmışlar ve çeşitli toplantılarda İstanbul çevrelerine tanıtılmışlardır. Bu heyetler içerisinde Kuzey Kafkasya Cumhuriyetinden gelen Abdülmecit Tapa, Başbakan Çermayef ve Dışişleri Bakanı Haydar Bamatov'un Türk Ocaklılar ile bir araya geldiği ve İstanbul'da bir süre kaldıkları görülmüştür. Aynı yılın Haziran ayında ise Rus Müslüman Mücahitleri Başkanı Hidayetullah Tokumbetov Türkiye'ye gelmiştir (Üstel 2008: 96).

Ayrıca Ağustos ayı içerisinde İstanbul'a gelen Azeri bir heyet, Şeker Bayramı nedeniyle Ocaklıların bayramlaşma ve kendileriyle tanışma davetini kabul etmiştir.⁶² Azeri heyet üyeleri arasında Mehmet Emin Resulzade'nin⁶³ de bulunması, bu ziyaretlerin taşıdığı önemi göstermektedir. Zira kendisi Mayıs ayında bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Konsey başkanıdır. 1911 yılından itibaren bir süre Türk Ocağında da faaliyetlerde bulunan Resulzade, burada Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade gibi Türkçülerle tanışma imkânı bulmuştur. Hüseyinzade, bu dönemde Türk Yurdu dergisinde, "İran Türkleri" adıyla bir dizi makale de yayınlamıştır (Süleymanlı 2006: 121). Hüseyinzade ve Türk Ocaklıların bu tanışıklığının, tarafların buluşmasına heyecan getirdiği söylenebilir. Görüşmede Resulzade'nin, ülkelerinde meydana gelen istiklal düşüncesinin, Bolşevik Devrimi'nin yarattığı

⁶² "Türk Ocağında Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları", *Türk Yurdu*, Yıl: 7, S. 161 (15 Ağustos 1918), Tutibay Yay., Ankara, s. 275.

⁶³ Mehmed Emin Resulzade (1884-1955), Azerbaycan'ın önemli fikir adamlarından birisidir. Gazeteci ve siyasi yönüyle tanınan Resulzade, Türkçü ve İslamcı politikalarıyla bilinen Müsavat Partisi'nin başkanlığını yapmıştır. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanlığına getirilmiş, 1920 Nisan'ından itibaren Sovyet yönetiminin başlamasıyla tutuklanıp sürgüne gönderilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye gelerek "Azerbaycan Kültür Derneği"ni kurmuştur. Ankara'da vefat etmiştir.

otorite boşluğu nedeniyle değil, yıllardan bu yana ortaya çıkan milliyetperverliğin neticesi olduğu ve Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki ilişkileri anlattığı konuşması büyük alkış almıştır.⁶⁴

Türk Ocaklarının Rusya Türklerine yönelik ilgisi, yalnız Osmanlı coğrafyasında yürütülen faaliyetlerle sınırlı kalmamıştır. Türk Yurdu dergisinde çıkan bir yazıda, Rusya'dan Almanya'ya gitmiş Türk-Tatar gençlerinin kurdukları bir cemiyetten bahsedilmektedir. 'Rusyalı İslam Şakirdlerine Yardım Cemiyeti' adlı Cemiyet; Berlin, Dresden ve Freiburg'ta bulunan Rusyalı Türk-Tatar gençlerinin teşebbüsleriyle kurulmuş ve Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, Avrupa'ya gelecek olan Türk gençlerine maddi ve manevi rehberlik etme amacını gütmüştür.⁶⁵ Cemiyetin açılışının Berlin Türk Kulübü'nde yapılması ve açılışa Almanya'da görevli Osmanlı heyetinden, Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa, Müsteşar Edhem, Ateşemiliter Cemil, Galip Kemali ve Esad Fuat Beyler gibi birçok diplomatın katılması⁶⁶, Osmanlı Devleti'nin bu Cemiyete ve Rusya Türklerine verdiği desteği göstermektedir. Türk Yurdu dergisi bu faaliyeti sütunlarına taşıyarak, ülke dışındaki Türklere verilen önemi bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Ekim Devrimi'nin yarattığı ortamın, Rus ve Osmanlı Türklerinin ilişkilerine hız kazandırdığı muhakkaktır. Zaten uzunca bir süredir siyasi-kültürel haklar için mücadele yürüten Rusya Türkleri, devrimin sonucunda bu haklara kavuşacaklarını düşünmüşken, Bolşeviklerin kendilerine yönelik sert tedbirleriyle derin bir hayal kırıklığı yaşamışlardır. Bu hayal kırıklıkları, Rusya'dan gelen Türk delegasyonlarının konuşmalarının satır aralarında izlenmektedir. Yine de devrim sürecinin henüz canlılığını koruması, Rusya Türklerinin, Osmanlı Devletinden bir takım beklentiler içerisinde olmalarına yol açmıştır.

3. Osmanlı Sınırları Dışında Kalan Türklere Yardım Meselesi

Ülke sınırları dışındaki Türklere yardım konusu, 1918 yılı içerisinde hem Türk Ocaklarında, hem de ülke kamuoyunda yer tutan bir konu olmuştur. 1917 yılından itibaren Rusya'nın ihtilal ortamına girmesi, Brest-Litovsk Antlaşması uyarınca Birinci Dünya Savaşı ve öncesinde elde ettiği bir takım bölgelerden çekilmesi, Türk Ocağı çevresinin dikkatlerini Rusya Türkleri üzerine daha da yoğunlaştırmıştır (Kurat 1990: 349). 1918 yılı içerisinde Ocağın gündemine,

⁶⁴ "Türk Ocağında Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları", s. 276.

⁶⁵ "Rusya'daki İslam Şakirtlerinin Yardım Cemiyeti", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 9 (15 Temmuz 1918), s. 329.

⁶⁶ "Rusya'daki İslam Şakirtlerinin Yardım Cemiyeti", s. 329.

Romanya ve başka coğrafyalardaki Türklere yardım konusu da gelmiştir.⁶⁷ Ancak Rusya Türklerinin nüfus yoğunluğu, Osmanlı Türkleriyle 1905 ihtilalinden bu yana devam eden ilişkiler, Rusya'daki Türk aydınların bu ilişkileri sürdürmek için gayret göstermeleri ve Rusya'daki ihtilal ortamı, Ocağın ilgi merkezini Rusya Türklerine çevirmiştir.

Aslında ülke dışındaki Türklere yardım konusu, Türk Ocağından önce, İstanbul basınınca tartışılmıştır. İttihatçı-Türkçü çevrelere yakınlığıyla bilinen Tanin gazetesinin, "Kardeşlere Karşı Vazifemiz" adlı makalesinde, ülke dışındaki Türklere yardım konusunu destekleyici tavrı, konuyu gündeme taşımıştır. Tanin, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı ile takip ettiği gayenin kendi istiklalini kazanıp, varlığını temin etmek olduğu söyleyerek, Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerden farklı olarak bu savaşa toprak kazanma gayesiyle girmediğini belirtmiştir. Bu amaca sahip olan Rus imparatorluğunun başına gelenlerin maneviyat eksikliğinden kaynaklandığını, milli varlıklar için en kuvvetli gücün maneviyat olduğunu vurguladıktan sonra manevi kuvvetin siyasi sınırlarla belirlenmeyip, gayet tantanalı merasimlerle imzalanmış ahitnamelerden farklı olduğunu vurgulamıştır.⁶⁸ Böylelikle siyasi birliğin ve ülke gücünün Türk coğrafyasının tamamı üzerinde sağlanacak bir dayanışmadan geçtiği vurgusuna dikkati çekmiştir.

Ülke dışındaki Türklere yardım konusunun, Türk Ocağı'nın gündemine gelişi, Ocağın 1918 Kongresinde olmuştur. 28 Haziran 1918 tarihli ikinci toplantıda Türk Ocağı'nın faaliyet sahasının neresi olduğuna dair yaşanan tartışmalar, gündeme damgasını vurmuştur.⁶⁹ Ocağın nizamnamesinin 2. maddesinin yasa encümeninden "*Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medeni kemaline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye'dir.*" (Üstel 2008: 95) şeklinde çıkması üzerine Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Doktor Şükrü Eflatun ve Hüseyin Abbas, "*Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye'dir.*" kaydına itiraz etmişlerdir (Önen 2003: 159). Bu kişilere göre, en ziyade yardıma muhtaç bölge olan Anadolu'dan işe başlamak gerekli olsa da, maddenin bu şekilde kabulü halinde kendilerinden manevi yardım beklentisi içerisinde olan uzaktaki Türklere el uzatılmayacaktır.

Encümenin layihayı müdafaa için görevlendirdiği Nüzhet Sabit Bey ise, Anadolu Türklerinin bütün Türk âlemi içerisinde en bedbaht durumda oldu-

⁶⁷ "Kardeşlere Karşı Vazifemiz", *Tanin*, 14 Mayıs 1918, s. 1

⁶⁸ "Kardeşlere Karşı Vazifemiz", s. 1.

⁶⁹ "Türk Ocağı Kongresi", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 9 (15 Temmuz 1918), s. 326.

ğunu söyleyerek, çalışmaların Anadolu Türkleri üzerine yoğunlaşması halinde başarı şansının daha yüksek olacağını savunmuştur.⁷⁰ Öneriyi savunan bir diğer kişi ise Halide Edip (Adıvar) olmuştur. Turan düşüncesinin bir ideal olduğunu belirtmekle beraber Türkiye'nin içinde bulunduğu durumda Kafkaslar ve Türkistan'ın birer hayalden ibaret olduğundan bahsetmiştir (Önen 2003: 160). Kongrede vuku bulan uzun tartışmalar, Edhem Cafer Bey'in vermiş olduğu takdirde belirttiği, "*Ocağın faaliyet sahası, merkezden itibaren geride kalmış Türk ilidir.*" (Üstel 2008: 97) ifadesinin kabulüyle sonuçlanmıştır.

Kongrede ülke dışındaki Türklere yardım konusunu gerçekçi bulmayan Halide Edip Hanım, görüşlerini Kongre'den sonra Vakit gazetesi aracılığıyla okuyucuya duyurmuştur. Halide Edip Hanım, "Evimize Bakalım, Türkçülüğün Faaliyet Sahası" isimli makalesinde, Türkçülüğün faaliyet sahasını Türkiye'nin siyasi hudutlarından ibaret görmüş ve "*Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır.*" diyerek ülke dışındaki Türklere yapılacak yardımın bu defa Türkiye'yi yardımdan yoksun bırakacağını belirtmiştir (Halide Edip 1918: 1).

Kongre'de Halide Edip Hanım'la fikirleri örtüşmeyen Mehmet Fuat Bey ise, Türkçülüğün faaliyet sahasını yalnızca Türkiye olarak belirlemekle, kendisi ve birçok arkadaşının Türkçülük hakkındaki kanaatleriyle açık bir tezatın oluşacağını düşünmüştür. Bu görüşlerini, "*Türkçülük benim bildiğime göre dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet ad ederek bütün o dağınık kitleler arasında harsı bir vahdet için çalışan bir cereyandır.*" (Mehmet Fuat 1918: 1) cümleleriyle desteklemiştir. Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmalarına ve farklı medeniyetlerin tesiri altında kalmalarına rağmen temelde birbirlerinden farksız olduklarını gösteren birçok emarenin bulunduğu dikkat çeken Mehmet Fuat, Türklük hissini bu halkların tamamında var olduğunu söyleyerek şu örneği vermiştir. "*Daha Çarlık zamanında Türkiye hakkındaki muhabbet ve hislerini hiçbir tehlikeden korkmayarak ilan edenlere aynı his (Türklük) sebep olmuştur. Bu harp esnasında Rusya'daki esirlerimize karşı oradaki Türklerin gösterdikleri derin şefkat açık olmuş, Balkan bozgunu esnasında Rusya'daki Müslümanları bayram etmekten alıkoyan da⁷¹ hep bu his olmuştur.*" (Mehmet Fuat 1918: 1).

Ancak bu konudaki tartışmalar, Birinci Dünya Savaşı yenilgisi nedeniyle gündemdeki yerini kaybedecektir.

⁷⁰ "Türk Ocağı Kongresi", s. 326.

⁷¹ Gerçekten de Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti için Rusya Türkleri para toplamaşlardır. Bu durum, "Rusya'da Hilal-i Ahmer ve Büyük Yangın" Türk Yurdu, C. 3, S. 3 (16 Kasım 1912), s. 94-95'te konu edilmiştir.

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan Türk Ocağı, döneme özgü özgürlük ortamında, Türkçü ideallerin örgütlü bir faaliyeti olarak görülebilir. Ocağın kurulduğu ilk yıllar Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine denk gelmiştir. Bu yüzden, Türkçülük düşüncesinin gelişiminin ve Türk Ocağının kuruluşunun bu döneme denk gelmesi şaşırtıcı değildir. İmparatorluğun yaşadığı azınlık sorunları ve toprak kayıpları, Türkçü idealleri ön plana çıkarmış ve Türk Ocakları, Türkçü düşüncenin en önemli örneği olarak sahnede yerini almıştır.

Türk Ocağı faaliyet sahasını, kurulduğu ilk yıldan itibaren Türklüğün olduğu bütün dünya olarak belirlemiştir. Ancak, Ocağın Rusya Türklerine yönelik ilgisi, burada yaşanan devrim süreciyle birlikte arttırmıştır. Esasında Rusya, barındırdığı hayli yüksek sayıda Türk nüfus nedeniyle daima Ocağın ilgisini çekmiştir. Ayrıca, Türk Ocağı kurucularının önemli bir kısmının Rusya kökenli olması da ilginin yüksekliğinin bir başka nedenidir. Ancak devrim sürecinin Rusya Türklerine vaat ettiği bağımsızlık, bu ilgiyi önemli ölçüde arttırmıştır. Makale boyunca değerlendirilen birçok gelişme, Rusya Türklerinin olası bağımsızlıkları karşısında duyulan heyecanı ve aksi yönde bir gelişmenin Türk Ocaklılarda yarattığı düş kırıklığını ortaya koymuştur. Makalede incelenen dönem içerisinde yaşanan iki temel gelişme, Türk Ocaklılarda görülen düş kırıklıklarını hissedilir derecede arttırmıştır. Bunlardan bir tanesi, 1918 yılının ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin savaş içerisinde kötüye giden durumudur. Gerçi Doğu Cephesinde genel durum kötü görünmemekle birlikte Güney'den İngilizlerin başlattığı taarruz iyiden iyiye Anadolu'yu tehdit eder hale gelmiş, Almanya'dan gelen haberler ise moralleri bozmuştur. Böylece Rusya Türklerine yardımcı olma düşüncesi, artık tehlikede olan anavatan karşısında uzaklaşan bir hayal olmuştur. İkinci olarak, Bolşeviklerin Rusya Türkleri üzerine uygulamaya başladıkları baskılar da Türk Ocaklılarda görülen düş kırıklıklarını arttırmıştır. Ekim Devrimi gerçekleştiğinde Rusya Türklerine vaat edilen bağımsızlık, yerini baskıya bıraktığında Türk Ocaklıların Bolşeviklere dönük tutumlarında daha öfkeli bir dil hâkim olmuştur. Türk Ocağı'nın Temmuz 1918 Kongresinde Rusya Türklerine yardım konusunun tartışılmasında, Türk Ocağının idealleri kadar, Bolşeviklerin Türklere uyguladığı baskının da etkili olduğu söylenebilir.

Türk Ocağının Rusya Türklerine dönük ilgisi, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında görülen Türkçülük akımıyla ilgili de ipuçları verir. Türk Ocaklılarla Rusya Türklerinin ilişkileri, Türkçülük akımının izlenebildiği alanlardan bir tanesini oluşturur. Çünkü Rusya Türkleri etrafında dönen tartışmalar ve/veya

onlara yönelik geliştirilen politikalar, Türkçülük akımının oluşumuna etki etmiş önemli simaların da fikir dünyasının dışı vurumudur. Bu tip değerlendirmeler, dönemin Türkçü simaları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları okuyabilme adına önemli veriler sunmaktadır. Yukarıda bahsedilen Rusya Türklerine yardım konusundaki yaklaşım farklılığı, bu türde bir örnek oluşturabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyetle birlikte Osmanlı Devletinin Anadolu coğrafyasına çekilmesi ve hemen ardından Milli Mücadelede Misakımilli sınırlarının kabul edilmesi, Anadolu ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkileri, uzun yıllar boyu sürececek bir azalmaya itmiştir. Buna paralel olarak Bolşevik idarenin güçlenmesiyle birlikte Sovyet Rusya'nın kapılarını dış dünyaya kapatması da ilişkilerdeki azalmaya etki etmiştir. Böylelikle 1990'lı yıllara dek, Rusya ve Anadolu Türkleri arasındaki ilişkiler, makalede ele alınan dönemde görülen yoğunluğa erişemeyecektir. ©

KAYNAKLAR

a. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Emniyeti Umumiye 5. Şube*, 84/57.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Siyasi*, 2295/3.

b. Süreli Yayınlar:

Tanin

Türk Yurdu

Vakit

c. Süreli Yayınlarda Basılmış Yazılar:

AĞAOĞLU, Ahmet (1918), "Rusya Müslümanları", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 5 (16 Mart 1918), s. 146-148.

AĞAOĞLU, Ahmet (1918), "Rusya'daki Müslümanlar", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 4 (1 Mart 1918), s. 124.126.

AKÇURAOĞLU, Yusuf (1911), "Türk Âleminde", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 1 (30 Kasım 1911), s. 20-21.

DOKTOR FELEK (1918), "Kırım'ın Hakkı", *Tanin*, 4 Mayıs 1918, s. 1-2.

DUMONT, Paul (1998), "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 1, Ankara, Tutubay Yay., s. 17-28.

GÖKGÖZ, Saime Selenga (2004), "Sultan Galiyev ve 1917-1923 Milliyetler Siyaseti", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 64-74.

HALİDE EDİP (1918), "Evimize Bakalım, Türkçülüğün Faaliyet Sahası", *Vakit*, 30 Haziran 1918, s. 1.

"Kafkasya Hükümeti" (1918), *Tanin*, 25 Şubat 1918, s. 1.

"Kardeşler Arasında" (1918), *Tanin*, 28 Nisan 1918, s. 1.

"Kardeşlere Karşı Vazifemiz" (1918), *Tanin*, 14 Mayıs 1918, s. 1

"Kardeşlere Karşı Vazifelerimiz (1918), *Tanin*, 21 Mart 1918, s. 1

KOLOĞLU, Orhan (1983), "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yay., s. 68-93.

- “Kurtuluş Günlerinde Kardeş Musahabeleri” (1918), *Türk Yurdu*, C. 14, S. 7 (15 Mayıs 1918), s. 230-233.
- “Lenin Hükümetinin Müslümanlara Beyanname” (1918), *Vakit*, 2 Ocak 1918, s. 1.
- M. (1918), “Rus İhtilali, Türkistan ve Kafkasya” *Türk Yurdu*, C. 14, S. 6 (1 Nisan 1918), s. 199-200.
- MEHMET FUAT (1918), “Türkçülüğün Gayeleri”, *Vakit*, 16 Temmuz 1918, s. 1.
- MEHMET MUHLİS (1917), “Rusya Müslümanları” *Türk Yurdu*, C. 13, S. 4 (11 Ekim 1917), s. 58-61.
- METİN, Celal (2005), “Yusuf Akçura ve I. Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, s. 31-53.
- “Müslümanlara Bir Hitap” (1918), *Tanin*, 14 Ocak 1918, s. 1.
- “Rus Müslümanlarının Esirlerimize Muaveneti” (1917), *Türk Yurdu*, C. 13, S. 2 (13 Eylül 1917), s. 27.
- “Rusya Ahvali ve Türkler” (1917), *Türk Yurdu*, C. 13, S. 7 (22 Kasım 1917), (b.d.)
- “Rusya Müslümanları” (1918), *Tanin*, 27 Şubat 1918, s. 1.
- “Rusya Türkleri” (1918), *Tanin*, 21 Ocak 1918, s. 1.
- “Rusya-Ukrayna” (1918), *Vakit*, 30 Mayıs 1918, s. 1-2.
- “Rusya’da Hilal-i Ahmer ve Büyük Yangın” (1912), *Türk Yurdu*, C. 3, S. 3, (16 Kasım 1912), s. 94-95.
- “Rusya’daki İslam Şakirtlerinin Yardım Cemiyeti” (1918), *Türk Yurdu*, C. 14, S. 9 (15 Temmuz 1918), s. 329.
- “Rusya’daki İslamların Muhtariyeti” (1917), *Türk Yurdu*, C. 13, S. 9 (20 Aralık 1917), (b.d.)
- “Rusya’da Müslümanların Felaketi” (1918), *Vakit*, 6 Temmuz 1918, s. 1.
- “Sadreddin Efendi Maksudi Tarafından Kadetler Kongresinde İrad Edilen Nutuk” (1917), *Türk Yurdu*, C. 12, S. 12 (2 Ağustos 1917), s. 189-190.
- “Şimal Türkleri ve İstanbul Meselesi” (1917), *Türk Yurdu*, C. 12, S. 7 (24 Mayıs 1917), s. 111-112.

“Türk Ocağı Kongresi” (1918), *Türk Yurdu*, C. 14, S. 9 (15 Temmuz 1918), s. 326.

“Türk Ocağında Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları” (1918), *Türk Yurdu*, Yıl: 7, S. 161 (15 Ağustos 1918), Ankara, Tutibay Yay., s. 275.

“Türk Sözü ve Rusya Müslümanları” (1917), *Türk Yurdu*, C. 13, S. 4 (11 Ekim 1917), s. 57-58.

d. Tek Çalışmalar:

AKÇURA, Yusuf (2009), *Türk Yılı 1928*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.

AYDA, Adile (1991), *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

BAL, Halil (2010), *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, İdil Yay.

BAYAT, Ali Haydar (1998), *Ali Bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye'de Yayımladığı Eserler*, İstanbul, Atatürk Kültür Merkezi Yay.

BATTAL-TAYMAS, Abdullah (1966), *Kazan Türkleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

BERBER, Engin (der.) (2007), *Türk Dış Politikası Çalışmaları*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

BİLGE, Suat (1992), *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

CARR, Edward Hallet (2004), *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 3*, çev: Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yay.

DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.

GEORGEON, Francois (1999), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.

GÖKAY, Bülent (1997), *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.

HABLEMİTOĞLU, Necip (1997), *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara.

- HAYİT, Baymirza (1975), *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası*. Ankara, Güven Yay.
- KARAL, Enver Ziya (1999), *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, IX, Ankara Türk Tarih Kurumu Yay.
- KILIÇ, Selami (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergâh Yay.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet (1993), *Bazı Hatıralar*, İstanbul, 1993.
- KIRIMLI, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara Türk Tarih Kurumu Yay.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur ve BERGE, Metin (1994), *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Ankara, Kebikeç Yay.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bak. Yay.
- KURAT, Akdes Nimet (1999), *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- ÖNEN, Nizam (2003), *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- ÖZÇELİK, Selahittin (2000) "Osmanlı Gözüyle Bolşevik Devrimi Hakkında Bir Rapor", *XII. Türk Tarih Kongresi Ayrıbasım*, Ankara.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1993), *Kafkasya Türkleri*, Haz: Yavuz Akpınar, vd., İstanbul.
- SARINAY, Yusuf (2004), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- SHİSSLER, A. Holly (2005), *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez (2006), *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, Ötüken Yay.
- TOGAN, Zeki Velidi (1999), *Hatıralar*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- TURAN, Osman (1954), *Tarihi Kronolojinin Esasları*, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.
- ÜLKÜSAL, Müstecib (1980), *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul.
- ÜSTEL Füsun (2008), *Türk Ocakları*. İstanbul, İletişim Yay.

YERASİMOS, Stefanos (1979), *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden 'Milli Mücadele'ye*, İstanbul, Gözlem Yay.

Zenkovsky Serge A. (2000), *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, çev. Ali Nejat Ongun, Ankara, Günce Yay.

e. İnternet Kaynakları

http://www.turkocagi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=3091:tuerk-ocaklarinn-ksa-tarihcesi-&catid=67:tuerk-ocak-tarihi&Itemid=268.